

ПІВДЕННО-ЗАХІДНА РУСЬ НАПЕРЕДОДНІ ПОХОДІВ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО: АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОМЕНТАР

В статті із залученням письмових та археологічних джерел проаналізовано боротьбу київських князів за утвердження своєї влади на Волині та Прикарпатті до кінця XI ст. Зроблено спробу переглянути існуючі погляди на етапи утвердження великокнязівської влади на цій території. Розглянуто особливості територіального розвитку Волині та Прикарпаття у другій половині X-XI ст.

Terskyj S.

SOUTH-WESTERN RUS ON THE EVE OF TRIPS OF VOLODYMYR THE GREAT: AN ARCHAEOLOGICAL COMMENTARY

The article involving written and archaeological sources the Kievan princes fight to uphold its authority in the Volynian and Carpathian region by the end of XI century. An attempt to revise the existing views on the steps of the Grand approval authorities in the area. The features of territorial development Volynians and Carpathians in the second half of the X-XI centuries. Analysed tribal dukes activity as war-lords and military organizers against Great Kievan Princes.

Входження територій Південно-Західної Русі до складу Київської держави надзвичайно стисло описано у «Повісті минулих літ». Однак за останні десятиліття на території Східного Прикарпаття та Західної Волині здобуто великий археологічний матеріал, насамперед досліджено десятки укріплених пунктів X ст., що дозволяє уточнити та доповнити літописні дані щодо особливості процесу її освоєння великокнязівською владою.

Питання трактування даних літописів про входження територій Південно-Західної Русі до складу Київської держави за допомогою археологічних джерел досліджували Б. Тимошук, Я. Ісаєвич, М. Котляр, Л. Войтович, О. Корчинський, О. Овчінников, О. Майоров та ін. [12; 14, с. 64-67]. Зокрема, Б. Тимошук вперше дослідив укріплення рубежу IX–X ст., на підставі яких започаткував тезу про появу великокнязівських фортець на території басейнів Верхнього Прута Серету в цей період. Дослідники його школи відзначають значне зростання на рубежі IX–X ст. влади общинної знаті, яка споруджує окремі укріплені поселення, що згодом перетворюються в осередки князівської влади. Припускають, що їх влада поширювалася й на інші, раніше незалежні общини, що спричинило виникнення територіально-політичних утворень на зразок „племінних” князів [22, с. 180]. У таких центрах навколо „племінного” князя формувалися загони професійних воїнів-дружинників,

які брали участь у військових походах, займалися міжнародною торгівлею, збирали данину з підвладних общин. Поблизу таких укріплень виникали поселення залежного населення, яке обслуговувало військово-служилу знать [22, с. 180-181].

В сучасній українській історіографії панує думка про остаточне входження до складу Київської держави південно-західних земель наприкінці X ст., внаслідок походів св. Володимира. З цими походами пов'язується повна ліквідація племінних структур. Однак останнім часом наводяться аргументи більш пізнього, ніж раніше вважалось, освоєння периферійних територій [24, с. 429]. У зв'язку з цим виникає необхідність переглянути інтерпретацію чисельних археологічних джерел про суспільний розвиток земель Волині та Східного Прикарпаття у X–XI ст. Також досі не з'ясовано багато моментів початкової історії Володимирського князівства, як первісного уділу Київської держави на Південному Заході.

Формування племінних структур Волині та Східного Прикарпаття відбувалося за складної військово-політичної ситуації, коли відбувався активний територіальний перерозподіл у Східній Європі. Помітний поступ у матеріальній культурі та суспільній організації жителів регіону, який спостерігався, починаючи з останніх десятиріч VII ст., очевидно, виявив себе в більш структурованому об'єднанні у формі племінних князів. Є підстави вважати, що саме вони згадані в етно-географічному довіднику 70-х років IX ст. – так званому „Баварському географі” як бужани, волиняни та уличі [11, с. 54-55, 64]. Існує припущення, що в той самий час на південь від Верхнього Пруту і у верхів'ях Серету розміщувалися поселення т.зв. східних хорватів, які заселяли все Східне і Північне Прикарпаття й об'єднувалися у власне племінне князівство [23, с. 168-174].

Побудова племінних структур відбувалася на тлі постійної конфронтації, найперше з кочовими племенами угорських (мадярських) племен, яких після 895 р. змінили печеніги [13, с. 216].

Про ці конфлікти та пов'язану з ними еру побудови городищ згадують писемні джерела. Зокрема, слов'яни IX ст. мали „звичай будувати фортеці. Збирається декілька чоловік і будують фортецю, бо мадяри постійно нападають на них та грабують. Коли мадяри приходять, слов'яни переходять у побудовані ними фортеці. Тут та в укріпленнях вони найчастіше зимують, літом живуть у лісах” [1, с. 122-123]. Підтвердженням залежності земель Східного Прикарпаття та Подністров'я від влади угорських (мадярських) племен, а згодом печенігів вважаються знамениті кочівницькі поховання, досліджені Я. Пастернаком у лісі Діброва біля Галича, які були датовані на кінець IX ст. та пов'язані з угорцями [27], а також мадярські поховання у Перемишлі.

Більшість вчених сходяться на думці, що давні угорці, які початково кочували поблизу Дону й Азовського моря, а під ударами печенігів відійшли в Середнє Подніпров'я, близько 895 р. під тиском печенігів та, можливо, болгар перейшли Карпати і захопили Паннонську рівнину, обминаючи Східне Прикарпаття, через Семигород [2, стб. 15, 16]. До того ж, не виключено, що під курганні поховання в Крилосі залишені трохи пізніше половецькими підрозділами, які були на службі у галицьких князів [11, с. 29-30]. Таким чином, наявна інформація археологічних і писемних джерел не дає жодних підстав вважати стабільною залежність хорватів Східного Прикарпаття від давніх угорців, як це й раніше робили деякі історики [26, с. 29-30].

Натомість встановлене археологами руйнування ряду фортець Подністров'я та Східного Прикарпаття, яке відбулося близько рубежу IX–X ст., прийнято пов'язувати з відомим з руського літопису фактом, коли у 885 р. князь Олег намагався узалежнити білих хорватів, уличів і тиверців [2, с. 15]. З цього робиться висновок,

що в останній чверті IX ст. племена Подністров'я та Прикарпаття почали втягуватися у сферу впливу Київської держави. Однак, як зауважив ще М. Грушевський, тоді хорвати і тиверці спромоглися відстояти свою самостійність [7, с. 419]. На користь цього свідчить наступна відбудова та значне зміцнення ряду городищ – племінних центрів [16, с. 66-67]. Проте безпідставно виключати і те, що головним фактором руйнування городищ могли бути також набіги кочівників. Хоча більшість обшинних центрів VIII–IX ст. (городищ-сховищ, городищ-адміністративно-господарських центрів) на рубежі IX–X ст. спалювалися, проте селища землеробського населення, які розташовувалися в гніздах, продовжували своє існування [22, с. 181-182, 194].

Укріплення другого етапу значно більші за площею, споруджувалися за єдиним планом, у них була набагато краща система оборони (головна і додаткові оборонні лінії з потужних валів-платформ із оборонними зрубами), яка відповідала вимогам надійного захисту князівського військово-адміністративного апарату. На території басейну верхніх Прута та Серету такі городища виявлені в Ломачинцях, Ревному, Горішніх Шерівцях, Коростуватій [21, с. 55-62]. Їх вважають князівськими фортецями, що замінили давніші обшинні центри, знищені під час воєнних дій.

Особливістю цих городищ була наявність на їх внутрішній території житлово-господарських споруд уздовж валу, де мали б мешкати дружинники з сім'ями та житлових будівель (житла з підвалами) на центральному майданчику. В останніх проживали найбільш знатні представники владного осередку. Там могли зберігатися продукти, які надходили у вигляді данини від залежного населення.

До характерних особливостей городищ – „князівських фортець” належить наявність неукріплених поселень, розташованих поруч, іноді на малопродатних для спорудження житла місцях (далеко від води, на стрімких схилах, високих мисах). Подібні поселення отримали назву „селища-супутники городищ”. Жителі таких селищ обслуговували різноманітні потреби гарнізону цих фортець. Тут крім жител-напівземлянок, де проживали залежні від владного осередку обшинники-землероби, знаходилися ремісничі майстерні й виробничі приміщення [21, с. 61-62; 10, с. 64-69].

Припускають, що функціонування найбільших із цих фортець як військово-адміністративних центрів, зосередження на їх території ремісничих майстерень і торговельної діяльності сприяли утвердженню протоміст. Прикладом одного з них є археологічний комплекс Ревнянського городища X ст. [21, с. 136-138; 22, с. 192-197; 10, с. 22-27].

Можливо, що однією з причин помітного суспільно-економічного піднесення у Східному Прикарпатті була міграція частини населення з території Великоморавської держави. Збільшення кількості населення у Східному Прикарпатті та на Волинській височині у X ст. могло бути наслідком переселення слов'янського населення з пограниччя лісостепової і степової зон. В результаті нападів кочівників були спалені і покинуті поселення уличів у середній течії Південного Бугу, тиверців у Подністров'ї [17, с. 130, 132]. Якась частина цих біженців могла поселитися зокрема на Подністров'ї та Волині.

Аналогічно, як і в Східному Прикарпатті, на Волині чисельні слов'янські укріплення з'являються в IX ст. (Затурці, Острог, Жорнів), але масове їх будівництво припадає на X ст. М.П. Кучера, вивчаючи територіально-просторову структуру розселення східних слов'ян, відзначив концентрацію городищ IX–X ст. на Волинській височині в басейнах Горині та Стиру і виділив їх у Південноволинську групу фортець. А поодинокі пам'ятки поліських районів вздовж Горині та Стиру він відніс до Прип'ятської групи дреговицьких пам'яток [8, с. 136-142]. Вірогідно, вирішальну роль у стрімкому зростанні кількості фортець волинян відігравали зовнішні чинники:

швидке піднесення Київської держави Рюриковичів і загроза кочівницьких нападів із півдня. Протягом всього X ст. тут швидше за все панували місцеві династії племінних вождів. Однак на Волині, на відміну від Східного Прикарпаття, був чітко присутнім варязький елемент. Свідченням цього є знахідки характерного для варягів озброєння та обладунків на території Південноволинської групи фортець.

Зокрема, неподалік Перемишля знайдено меч X ст. типу "E, – J. Petersen" з клеймом "ULFBERHT". Значна концентрація цих пам'яток відмічена в районі городища Листвин – центрального у Південноволинській групі. Окрім характерних деталей меча, "крилатого" вістря списа та оздоб, знайдених на самому городищі, у дружинних похованнях поблизу с. Мокрого виявлено шолом, що належить до групи сфероконічних шоломів, виготовлених із чотирьох частин і обтягнутих суцільною позолоченою мідно-бронзовою смугою (тип II, по А.М. Кирпічникову). Цей шолом аналогічний екземпляру з Чорної могили в Чернігові та датується рубежем X–XI ст. Більш поширеними на пам'ятках цієї групи є т.зв. ланцетоподібні вістря стріл. Найбільше їх знайдено на городищах у Судовій Вишні, Муравиці, Дорогобужі, Листвині. По одному екземпляру виявлено на Білівському городищі та поселенні у Ромоші [18, с. 11]. Подібні знахідки дозволяють припустити ймовірність співіснування варязьких дружин із місцевою, племінною адміністрацією.

Ще одним районом концентрації предметів скандинавського озброєння рубежу X–XI ст. є територія волинян вздовж Прип'ятського торгового шляху (городище Франопіль на р. Риті південніше Берестя [18, с. 12]). Його можна пов'язувати з встановленим фактом, що підкорення території Волині відбувалося з півночі – по Прип'ятському шляху [25, с. 14].

Початок другої половини X ст. ознаменувався територіальним розширенням Чеської, Київської та Давньопольської держав в напрямі до Східного Прикарпаття та Західного Побужжя. Так, до складу Чеської держави в цей час входить район Кракова, а до складу Давньопольської – частина басейну р. Вісли з майбутнім Сандомиром. У цей період спостерігався наступний етап підпорядкування західних племен Русі Києву, започаткований за князя Святослава. Не виключено, що поштовхом до цього було просування печенігів у лісостепову зону. Відомо: якщо в першій половині X ст. їх стосунки з Руссю були переважно дружніми, то від часів князювання Святослава вони характеризувалися стадією гострої конфронтації [13, с. 179, 183]. Цьому передувало, очевидно, зближення місць кочування печенігів із територіями, підконтрольними Києву. Так, сучасник подій, візантійський імператор Костянтин Багрянородний відзначав, що печенізьке плем'я «Іавдієртім» поселилося поряд «з данниками Русі ульгінами, древлянінами, лендзанінами та іншими слов'янами» [6, с. 157]. Кочовики могли замешкувати лише степові території поруч із лісистими ділянками лісостепу, де господарювали племена уличів, деревлян та, ймовірно, одного з відгалужень волинян. Ці анклавні степу добре відомі у верхів'ях р. Горинь та Случ, а також на території східніше Дністра. Таким чином, печеніги не мали безпосереднього кордону з тиверцями та хорватами. Для того, щоб тримати ці племена в покорі, кочівникам доводилося б долати сотні кілометрів вздовж звивистих річкових долин. Тому приписувати їм роль основного фактора небезпеки, що призводив до масового будівництва укріплень у східних слов'ян, не має достатніх підстав.

Укріплення центральних майданчиків на городищах Прикарпаття – у Ступниці, Стільську, Добростанах, Жидачеві, Рокитному, Підгородищі, Ганачівці – мали оборонні стіни з суцільного ряду пустотілих зрубів, які зводилися на спеціально насипаних фундаментах, що отримали назву валу-платформи. Горизонтальні майданчики шириною 2,2-3,5 м, зафіксовані на поверхні деяких валів у Стільську, Котори-

нах, Підгородищі, Рокитному, Жидачеві, Кульчицях, мають сліди округлих у плані заглиблень, які вказують на місця пустотілих клітей, а можливо, заглиблених частин оборонних веж [19, с. 18]. Припускають, що описані городища Верхнього Подністр'я, як і пам'ятки інших частин Українського Прикарпаття у X ст., розвивалися у складі ранньодержавного об'єднання – хорватського князівства, яке виникло в результаті сприятливих міжнародних процесів у Центральній Європі, зокрема послаблення Київської держави і Болгарського царства та падіння Великоморавської держави [14, с. 65].

В той час, як укріплені центри Прикарпаття розвивалися переважно на племінній основі, на Волині в процесі включення племінної території волинян до Київської держави проводилося планомірне спорудження нових фортець. Так, відразу після підкорення княгинею Ольгою древлян у 945-946 рр. однією з перших була збудована Дорогобузька фортеця. Допускають появу великокнязівської залоги на Пліснеському городищі вже за князя Святослава. Щодо території Середнього Подністр'я, то заснування оборонних комунікацій у цьому регіоні припадає на кінець X ст. і пов'язується з київським князем Володимиром Великим [9].

Якщо перший похід князя Володимира Великого на захід 981 р. був спрямований на підкорення волинян Західного Побужжя та суміжної з цим регіоном Перемишльської округи, то похід 992 р., як вважають, міг спричинитися повстанням хорватів проти просування київського князя на захід. Тоді Володимирі на чолі великого війська вдалося остаточно утвердити свою владу в регіоні. На сторінках "Повісті временних літ" (Лаврентіївський літопис) лише згадується, що 992 р. „Иде [Володимир] на Хорваты пришедшу бо ему с воины Хорватския” [3, стб. 122], те ж саме говориться і в іншому списку (Іпатіївський літопис), але під 6501 (993) р.: „Иде Володимир на ховраты. Прешедшу же ему с воины Хорватской” [2, стб. 106]. Датування походу підтверджується повідомленням Гільдесгеймських анналів про те, що влітку 992 р. польському князю Болеславу загрозувала „велика війна проти руських“, внаслідок чого він не зміг прибути з військом до німецького короля Оттона III [4, с. 111]. Похід готувався масштабно. У записці візантійського топарха, який перебував у 991 або 992 р. у м. Маврокастро (сучасний Білгород-Дністровський Одеської обл.) повідомляється про те, що якісь війська „зробили безлюдними більше десяти міст, сіл же було цілковито розорено не менше п'ятсот, і взагалі, все сусіднє і близьке до нас ніби бурею було охоплене, а люди, ні в чому не винні, звинувачені в порушенні клятви, опинилися у владі рук і мечів” [5, с. 129]. Звістки про ці воєнні дії налякали місцевих мешканців, підвладних топарху, тому що вони були „сусідами царюючого на північ від Дунаю, сильного численним військом і гордого бойовою силою”, тобто князя Володимира [5, с. 130].

З цим походом пов'язують масову загибель у кінці X ст. та повсюдний занепад на території Буковини більшості слов'янських поселень і, в першу чергу, городищ-князівських фортець. На всіх них простежуються сліди пожеж і фіксується знищення жител, укріплень городищ, як, наприклад, у Ревному [20, с. 67-68, 201; 10, с. 10, 96]. Помічено, що в спалених господарських будівлях „підвалах”, які розташовувалися під оборонними валами центральної частини Ревнянського городища, виявлено значну кількість перегорілого зерна. Його присутність у сховищах може вказувати на час знищення укріплень, а саме: на кінець літа чи осінь. Саме про цей період року і йде мова в розповіді грецького топарха [14, с. 67]. Ще одним свідченням походу київського князя вважають знахідку великої кількості скандинавських вістрь стріл на городищі Рухотин на р. Дністер [15, с. 72].

Похід київського князя Володимира на хорватські землі призвів до часткового запусіння межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра, значного зменшення кількості городищ і поселень і, очевидно, відтоку мешканців із цих земель.

Від моменту завершення такого походу протягом майже півтора століття тривав процес т.зв. внутрішнього освоєння новопроданих земель. Адміністрації новозбудованого міста Володимира майже сто років підлягали всі західні землі Русі. Саме Волинь довгий час залишалася базою утвердження великокняжої влади у західному регіоні держави.

Тому вздовж головного сухопутного шляху з Києва на Захід за однією схемою зводиться ціла мережа городищ від р. Горинь до р. Вепр на західному кордоні Русі та Волинського князівства. Типологія цих волинських городищ XI ст., можливо, вказує на продовження традиції запозичень від західних слов'ян. Найхарактернішим прикладом є городища т.зв. волинського типу – підтрапецієподібні з одним заокругленим кутом (Пересопниця, Пісників-Вильбичі, Острожець, Одереди, дитинці Сутейська, Шеполя, Володимира та Устилуга). За здогадом автора, їх будували як укріплення нової адміністративної мережі, прив'язаної до головного транзитного шляху в процесі внутрішнього освоєння Волинської землі великокнязівською владою. Одні укріплення цього типу, такі як Володимир, відразу ж розвинулись у великі міста з укріпленими посадами, інші ж в процесі подальшого розвитку територіальної структури землі змінили свій статус або ж взагалі втратили оборонне значення. Враховуючи, що зведення Сутейська приписується князю Ярославу Мудрому, будівництво цього типу укріплень, мабуть, обмежувалося XI ст. [19, с. 19-20]

Окремі, з таких укріплень мали особливе значення протягом XI–XII ст. як опорні пункти великокнязівської влади у Прикарпатті. Наприклад, городище Ступниця коло Дрогобича, де спостерігалися знахідки свинцевих князівських булл [19, с. 18].

Таким чином, підпорядкування південно-західного регіону Києвом розгоралося поступово. Найпершою була підпорядкована Погорина – територія в басейні р. Горинь, яка прилягала з заходу до землі древлян. Заключним етапом у формуванні нової військово-політичної ситуації, коли спостерігалось остаточне входження прикарпатських земель до складу Київської держави, стали походи князя Володимира Святославовича 80–90-х років X ст. Приєднавши до Києва Західне Побужжя в 981 р., великий князь незабаром розпочав наступ на Верхнє Подністров'я і Східне Прикарпаття.

Детальніше дослідити обставини розвитку місцевої племінної державності на території Подністров'я і Прикарпаття можна буде лише після ґрунтовних широкомасштабних розкопок великих городищ, які пов'язуються з племінними центрами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

- ¹ Бертольд В. Отчет о поездке в Среднюю Азию с научной целью 1893-1894 // Записки Императ. Академии Наук. 8 серия по историко-филологическому отделению. – СПб, 1897. – Т. 1.; 4. – С. 123. Цитата з твору, написаного 1050-1055 рр. Гардізі, на підставі праці Ібн-Русте. Мадяри жили тоді на відстані 10 днів дороги. – С. 122.
- ² Ипатьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т.2. – [2-е изд.] – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 648 с.
- ³ Лаврентьевская летопись // Полное собрание русских летописей. – Т. 1. – [2-е изд.] – М.: Языки славянской культуры, 2001. – 496 с.
- ⁴ Латиноязычные источники по истории Древней Руси: Германия. IX - первая половина XII в. / Составление, перевод, комментарий М. Б. Свердлова. – М.– Л.: б.и., 1989. – 206 с.

-
5. Литаврин Г. „Записка греческого топарха“. (Документ о русско-византийских отношениях в конце X в.) // Из истории средневековой Европы (X-XVII вв.). – М., 1957. – С. 114-130.
 6. Константин Багрянородный. Об управлении империей: текст, перевод, комментарий / [под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева]. – М., 1989.
 7. Грушевський М. Історія України-Руси в 11 т., 12 кн. – Т. 2: XI–XIII вік. – К.: Наук. думка, 1992. – 633 с.
 8. Кучера М. Слов'яно-руські городища VIII-XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – 230 с.
 9. Маярчак С. Лівобережжя Середнього Подністров'я у IX-XIII ст. (за даними історико-археологічних досліджень): Автореф. дис. ... к. іст. н. – К.: Ін-тут археології НАН України, 2012. – 16 с.
 10. Михайлина Л. Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці: Рута, 1997. – 144 с.
 11. Моця О. Карпати у X–XIV ст. // Етногенез та етнічна історія населення Українських Карпат. – Т. 1: Археологія та антропологія. – Львів, 1999. – С. 341–360.
 12. Овчинников О. Східні хорвати на карті Європи // Археологічні студії / Ін-тут археології НАНУ, Буков. центр археол. досл. при ЧДУ. – Вип. 1. – Київ; Чернівці: Прут, 2000. – С. 217–17.
 13. Орлов Р. Про час появи печенігів на території України / Р.С. Орлов // Етнокультурні процеси в Південно-Східній Європі в I тис. н.е. – Київ-Львів, 1999. – С. 216-225.
 14. Пивоваров С. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI-перша половина XIII ст.). – Чернівці, 2006. – 300 с.
 15. Пивоваров С., Калініченко В. Нові знахідки середньовічних наконечників стріл з території Середнього Подністров'я // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я: Збірник матеріалів Трьох Української науково-практичної конференції. – Кам'янець-Подільський, 2013. – С. 66–72.
 16. Русанова И., Тимошук Б. Древнерусское Поднестровье: Историко-краеведческие очерки. – Ужгород: Карпати, 1981. – 144 с.
 17. Седов В. Восточные славяне в VI-XIII вв. – М.: Наука, 1982. – 327 с.
 18. Терський С. Військова справа у Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 571: Держава та армія. – 2006. – С. 8–18.
 19. Терський С. Археологія доби Галицько-Волинської держави. – К.: “Стародавній світ”, 2014. – 164 с., іл.
 20. Тимошук Б. Давньоруська Буковина (X - перша половина XIV ст.). – К.: Наук. думка. 1982. – 206 с.
 21. Тимошук Б. Восточнославянская община VI – X ст. н.э. – М.: Наука, 1990. – 188 с.
 22. Тимошук Б. Восточные славяне: от общины к городам. – М.: Изд-во МГУ, 1995. – 261 с.
 23. Тимошук Б. Східні слов'яни VII-X ст.: полюддя, язичництво, початки держави / Буковинський центр досліджень при ЧДУ. – Чернівці: Прут, 1999. – 156 с.
 24. Фетисов А. «Дружинная культура» Древней Руси // Древнейшие государства Восточной Европы. 2010 год. Предпосылки и пути образования Древнерусского государства. – М., 2012. – С. 406-436.
 25. Шеломенцев-Терський С. Військова інфраструктура Волинського князівства в XI–XIV ст.: Автореф. дис. ... д. іст. н. – Львів: Нац. ун-тет “Львів. політехніка”, 2011. – 36 с.
 26. Ka.indl K. Geschichte der Bukowina. – Czernowitz, 1896.
 27. Pasternak J. Die ersten altungarischen Grabfunde nördlich der Karpaten // Archeologia Hungarica. – 1937. – Bd. 21. – S. 1-7.